

УДК 94(477.42)''1932/1933''

Л. Ювхимович,
учитель історії,
спеціаліст I категорії
Середівського ліцею
Ємільчинської селищної ради
e-mail: li1988yu@ukr.net

Голодомор 1932–1933 років в історичній пам'яті жителів Ємільчинського краю

Анотація. Стаття присвячена проблемі й основним аспектам висвітлення теми голодомору 1932–1933 рр. в Ємільчинському районі Житомирської області, яка була заборонена в СРСР аж до грудня 1987 р. Після скасування цензурних перепон в радянській історіографії з'явилися перші вагомі публікації архівних джерел і монографічні дослідження на цю тему.

Ключові слова: геноцид, історія, факти, свідчення.

L. Yuvkhymovych,
History of teacher
spetsialist of I category
Seredivskii lyceum
Yemilchynska Village Council
e-mail: li1988yu@ukr.net

The holodomor of 1932-1933 in the historical memory of the inhabitants of the emylchyn region

Abstract. The article is devoted to the problem and main aspects of covering the topic of the Holodomor of 1932–1933, in the Yemilchyn district of the Zhytomyr region, which was banned in the USSR until December 1987. After the abolition of censorship barriers, the first significant publications of archival sources appeared in Soviet historiography and monographic studies on this topic.

Keywords: genocide, history, facts, testimony.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Скільки людей загинуло від Голодомору 1932–1933 років – важко сказати, адже керівництво СРСР знищувало сліди своєї жорстокої політики проти українців. Архівні дані про загиблих у цей період часу були або знищені, або сфальсифіковані. Загиблим у результаті голоду масово приписували смерть від серцевих хвороб або від будь-яких інших, не пов'язаних із виснаженням організму. Від Голодомору гинули цілі сім'ї, які на той час були в основному багатодітні (в багатьох було по 10 дітей). Українські історики називають різну кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. При цьому прийнято враховувати і потенційну кількість не

народжених українців. У цьому випадку цифра сягає від 4 до 8 мільйонів чоловік. Більшість загиблих від Голодомору – діти! Українці віком від 6 місяців до 17 років становили близько половини всіх жертв [1].

Актуальність теми зумовлена підвищеним інтересом сучасної молоді до знань історії своєї держави, зокрема регіональної історії. Адже ми не маємо права забувати трагедію Голодомору – це нагадування нам про минуле і пересторога для майбутнього. Дев'яносто років минуло відтоді, як мільйони синів і доньок України, мільйони невинних людей, мільйони наших рідних і близьких були без жалю винищені Голодомором. Наш народ пережив катастрофу, яка могла зупинити життя всієї нації. Голодомор приніс чималі страждання та смерть. У 2022 році Голодомор визнали актом геноциду українців 19 зарубіжних держав та Україна, а 30 листопада 2022 року і німецький Бундестаг проголосував за резолюцію, яка визнає Голодомор геноцидом українського народу. В резолюції Бундестагу від 30.11.2022 р. було написано: «Від голоду та репресій постраждала вся Україна, а не лише її зерновиробничі регіони. З сьогоднішньої точки зору, історико-політична класифікація як геноцид очевидна. Німецький Бундестаг поділяє таку класифікацію», – йдеться в тексті резолюції [6].

Ця тема буде актуальна завжди, адже неможливо забути ті страшні роки.

Мета даної статті: на підставі численних фактів та свідчень очевидців довести, що події Голодомору 1932–1933 років на території Ємільчинського району Житомирської області були складовою частиною геноциду всього українського народу в цей період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш пильну увагу науковців і широкої громадськості привернув голод в Україні, справедливо названий Голодомором. У світі існує вже понад 20 тис. публікацій з історії Голодомору, в яких нелегко розібратися, щоб одержати переконливу відповідь на два ключових запитання: чому і як? До 80-ї річниці українського Голодомору Інститут історії України НАН України пропонує нову книгу Станіслава Кульчицького, який досліджує тему на тлі і у зв'язку із загальносоюзним голодом, викликаним сталінським курсом «розгорнутого будівництва соціалізму по всьому фронту».

Дослідженням Голодомору на Ємільчинщині займалися В. А. Слюсарев, О. В. Ващук, Н. М. Васківська, В. Б. Горай, В. В. Дворецький, І. В. Євтушок, М. А. Мельник, М. А. Примак, І. С. Сокирко [1].

Багато людей, не тільки українського походження, піднімають цю тему, оскільки вони хочуть зрозуміти істину штучного голоду. Британський журналіст Малколм Маггерідж у березні 1933 їде в Україну й надсилає свої статті про те, що там діється, до «The Manchester Guardian». Тоді ж репортажі британського журналіста Гарета Джонса про Голодомор в Україні виходять у Великій Британії, США, Німеччині. Публікації про ситуацію в Україні з'являлися також у французькій, австрійській, польській, бельгійській пресі. Так, у Бельгії упродовж 4 місяців до вересня 1933 року у 17 виданнях було опубліковано близько 50 статей і повідомлень про ситуацію в Україні.

Вони прагнуть дізнатись усіх творців цього жахливого злочину і причини, через які вони так жорстоко розправлялись з українським народом.

Виклад основного матеріалу. Колишні Барашівський та Ємільчинський райони Житомирської області засновані 7 березня 1923 року. З 1932 року вони належали до Київської, а з 22 вересня 1937 року – до Житомирської області. У 1962 році Барашівський район було ліквідовано. Усі його 52 населені пункти приєднано до Ємільчинського району, загальна площа якого склала 2,1 тис. кв. км [1].

У 1927 році загальна кількість населення по Ємільчинському району становила 40 тис. 409 чол., по Барашівському – 35 тис. 788 чол. Загальна чисельність по двох районах складала 86 тис. 197 чол. На території району проживали українці, поляки, німці, євреї, росіяни та інші.

Станом на 1 січня 1939 року чисельність населення Ємільчинського району складала 53 тис. 895 чол. та Барашівського 27 тис. 916 чол. Загальна чисельність по двох районах – 81 тис. 811 чол.

Причиною скорочення населення стали примусова колективізація, «розкуркулення», депортація населення, голодомор, репресії. Восени 1930 року з Ємільчинського району було намічено виселити 566 чоловік, з них до 6-річного віку – 132, від 6 до 15 років – 122 (малолітні діти були куркулями!), від 15 до 60 років – 299, вище 60-ти років – 13 чоловік [3].

Зі свідчень очевидців вдалося встановити 544 померлих від голоду жителів Ємільчинського району. Зокрема, найбільше по населених пунктах Усолусівської сільської ради – 180 осіб, Будю-Бобрицької сільської ради – 101, у с. Великий Яблунець – 67, с. Бобриця – 57.

Звичайно, ці цифри є набагато більшими. Але встановити їх не так просто, адже через 85 років від тих подій очевидців залишилося зовсім небагато, а в архівах області відсутні матеріали 1932–1933 років щодо Ємільчинського району [1].

Як відомо, наймасовіше скорочення населення спостерігалось в селах Адамові, Андрійовичі, Бараші, Бастова Рудня, Березівка, Березники, Бобриця, Бобрицька-Болярка, Болярка та Варварівка. Ось так про Голодомор 1932–1933 років розповідали жителі Ємільчинського району.

Лугина Адам Антонович, 1929 р. н., смт Ємільчине. Проживав у 30-ті роки у с. Підлуби. «Мого батька вислали, і мати залишилась сама із сімома дітьми. Двоє померло від голоду. Весною – осінню 1933 року люди почали помирати від голоду. Їли лободу, жолуді варили, терли та пекли млинці. Збирали картоплю на полях, так і вижили» [1: 8].

Волощук Софія Йосипівна, 1924 р. н. «Я родом з Вірівки Ємільчинського району. Проживаю в Ємільчине з 1946 року. Наша сім'я в ті часи налічувала 5 душ. Щоб вижити, батько в Білорусії виміняв на речі трохи картоплі і зерна, сам працював у воєнводах в Яруні, за що отримував буханку хліба. Їли коріння ляскавки, листя липи, щавель гороб'ячий, лісові ягоди, гриби» [1: 9].

Данильчук Іван Петрович, 1927 р. н. «В ті роки був неурожай, але й те, що вдалося зібрати, забирала влада. Місцева влада виділяла жорстоких людей,

давала їм коня та нагайку, і вони охороняли поля та колгоспні комори. Серед місцевих вибирались люди, які відбирали у населення вирощене в полі, на городі. Вони мали в руках гвинтівки з штиками. Як не старались голодні люди приховати якусь частину зерна чи продуктів – усе знаходили. Наша сім'я вижила завдяки тому, що батько зарізав корову і заховав її у комин. Піч топилась, і м'ясо потроху коптилось. Хоч як тяжко жилося тоді всім, але ділилися з тими, кому було зовсім погано: хто дасть буряка, хто лушпайки» [1: 10].

Маліновська Євдокія Артемівна, 1922 р. н. «Люди змушені були йти до колгоспу, бо там давали раз на день казанок супу й кусочок хліба. А худобу забирали і без згоди людей, а хто відмовлявся – все одно забирали, ще й сім'ю виселяли. Чула, що в селі Баскаки (зараз с. Кам'янка) під час голодовки мати зарубала, зварила і з'їла двох дітей: дворічного сина та чотирирічну доньку. Мого батька, Мариніна Артема Миновича, розкуркулили і вислали десь у Сибір, а матір в Херсон на буряки, а ми залишилися самі. Ми ще отримали одного листа від батька, коли мені було 9 років, у якому він писав, що помирає з голоду. Згодом батько помер, а мати через рік повернулася» [1: 11].

Королевич Ганна Мусіївна, 1928 р. н., с. Горбове. «В сім'ї нас було двоє дітей: я та брат Іван. У 1932–1933 роках сім'я жила за селом біля лісу. Поряд була дорога, яка вела в село. Я пам'ятаю, як в село йшли голодні люди, щоб випросити щось поїсти. Сім'я мала корову, за яку дуже хвилювалась, щоб її не вкрали. Мати боялась пускати мене з братом випасати корову, бо ходили розмови, що в других селах був канібалізм. Нашу сім'ю від голоду врятувало те, що була корова. Було приховано трохи гороху, буряки. Згрібували стоколос і пекли коржі. З осоки зривали шишечки і їли їх» [1: 18].

Стоянчук Михайло Семенович, 1926 р. н., смт Яблунець. «У 1932 році врожай був непоганий. Виконали план по хлібозаготівлі, здали податки у казну, залишилось роздати зерно на трудодні. Батьку дали 7 центнерів зерна. Потім почалась «продрозверстка». Приїхала група людей й почали хазяйнувати. Голову посадили в тюрму за те, що роздав зерно на трудодні. Уповноважені забирали не тільки те, що отримали колгоспники за трудодні, а й все, що попадало під руки. До нас прийшли і забрали все в колгосп: коні, корову, плуги, борони, розібрали хлів з підвалами. Пам'ятаю, як разом із уповноваженими ходили наш голова сільської ради Гордієнко та Бірюк Зосим. Вони кругом шукали, ще й штирями перевіряли, чи не заховані де продукти. Одного дня забрали навіть одягу, а батька грозились вислати до Сибіру. Батьки змушені були втікти на лісорозробки. Залишились ми, троє дітей, самі. Їли картоплю, яка була схована під піччю, та пекли на вогні жолуді. Хтось доніс, що ми їмо картоплю, прийшли і забрали. Стали варити зелень. Їси, живіт повний, а їсти все одно хочеться. Потім повернувся батько, написав листа до Крупської. Повернули корову, дали трохи зерна» [1: 19].

Голяка Мар'яна Василівна, 1910 р. н. «У 30-ті роки наша сім'я жила заможна: мали землю, дві корови, два воли. У 32-му році до нашої оселі приїхала бригада і забрала всю худобу, зерно, картоплю. Згодом забрали і мого чоловіка, а я залишилась з двома дітьми. Чоловік через деякий час повернувся,

але був хворий, знесилений. Діти хотіли їсти, і щоб вижити, всі ходили збирати колоски в полі. Та трапилось лихо: наглядач побачив їх і дуже побив, а наймолодшому Василю перебив ніжку. З часом вона зрослась, але невдовзі хлопчик помер. Щоб вижити, збирали жолуді, насіння лободи, мололи все це і пекли перепічки. Ніяк не можу забути, як старший син Володя їв сире лушпиння від картоплі, яке дала сусідка, запивав його розсолем з огірків (його лили в сиру воду потрошку, щоб найдовше вистачало)» [1: 21].

Харченко Микола Поминович. «Сьогодні деякі вищі діячі держави запевняють, нібито Голодомору 1932–1933 років не було. А що ж тоді, на їхню думку, було, наприклад, у с. Хліборобському (нині смт Яблунець), де я того часу жив з родиною, коли вимирали селяни від того, що не було що їсти. А сталося це тому, що тодішня держава бажала мати непомірно велику кількість зерна, якого ніде було взяти. Тоді вона і заходила примусово забирати в селян усе до зернини. Для заготівлі зерна було створено спеціальні буксирні бригади, переважно із місцевих п'яниць та ледарів, які день і ніч шастали по оселях, повсюдно вишукуючи зерно, разом з яким забирали картоплю, буряки і все, чим харчується людина.

Заходить до хати комісія у складі 8 осіб. Колупають залізним штирем долівку, шукають під столом і за іконами, і під лавою – нічого не знайшли. Пішли у повітку, у хлів, у дров'янку, у погріб – зерна немає. Знову заходять у хату. Голова комісії виліз на піч, а там мала дитина спала на торбинці, в якій було зашито приблизно два кілограми проса. Вирвав ту торбину з-під голови дитини і крикнув: «Ось де хліб!». Мати в сльозах благає: залиште просо, бо треба малих діток чимось годувати. А нас, дітей, шестеро. Один із членів комісії кивнув на стіл, де лежав сурогат хліба (схожий на коров'ячий кізяк) – суміш лушпайок з картоплі, мелених жолудів і гречаної полови: «Ось тобі хліб, годуй своїх дітей, а просо піде в державу». Коли наступила весна, розсипалися люди на пасовиська. Скубли все, що починало зеленіти. Рвали кропиву, лободу, бур'яни, варили кашу з грициків, калачиків, їли цвіт акації, різні гриби, навіть отруйні, і помидали від отруєння. Тим, хто ходив весною на роботу в колгосп, давали відсипне – 200 г муки або крупи. До цього люди додавали перетертого берестяного листа і пекли маторжаники» [1: 24].

Олексієнко Антон Микитович, 1921 р. н., с. Середи. «У 1932–1933 роках ми проживали великою сім'єю на хуторі (біля границі с. Середи). Сім'я складалася з восьми чоловік. Коли почався голод, батьки знайшли для мене більш заможну сім'ю – дядька Карпа з жінкою Домахою, в яких не було своїх дітей. Я пішов до них жити, а до цього вже опух з голоду. В нашій сім'ї з голоду ніхто не помер, але дуже голодували. Їли млинці з тирси та зілля ляскавки. Збирали в полі гнилу картоплю, бо всередині було трошки крохмалю, який добавляли в млинці» [1: 88].

Климчук Віра Павлівна, 1921 р. н., с. Середи. «Голоду великого в селі не було. Люди масово не вмирали, хоч деякі пухли з голоду. Казали, що вмер один чоловік од голоду і два дні лежав біля канави, поки його не забрала підвода. Ще про один випадок говорили в селі: в одній сім'ї померло від голоду 4 дитини. Шепталися, що їх з'їли, щоб вижити. Бо своїх дітей вони ховали самі

в ящику за селом і нікому не показували. Їли борщ з шешевиці: кидали на великий 15-літровий баняк 5 склянок шешевиці, додавали перетерті жолуді, кропиву. Живіт ставав великий, голоду не відчували. Шешевицю давали в колгоспі працюючим по склянці. Неврожай був великий, все вимокло. Людям допомагав тодішній голова колгоспу Данильчук Федот. Хоч і приїжджали чужі люди в село, щоб забирати зерно, але він робив так, що в людей багато не брали» [1: 93].

Село Середи – одне з небагатьох сіл, яке не відчуло всіх тяжких наслідків Голодомору 1932–1933 рр. Селянам допомагав тодішній голова колгоспу Данильчук Федот. Хоч і приїхали чужі люди в село, щоб забирати зерно, але він робив так, що в людей багато не брали. В Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. йдеться про лише двох померлих, але зі свідчень односельців ми дізнаємось, що їх було набагато більше [2].

У селі Середи загинуло від Голодомору 1932–1933 років дві особи. Серед них – Калач Федір Охримович, 62 роки, робітник с. Середи. Дата смерті – 22 травня 1933 року, причина смерті – виснаження.

Ще однією жертвою Голодомору став Данильчук Яків Маркович, 30 років, робітник. Дата смерті – 31 травня 1933 року, причина смерті – гостре виснаження. Данильчук Яків Маркович до 1932 р. батракував по родинах, а з настанням голоду втратив роботу. Від голоду він ходив по полях, збирав і їв кізяки, але невдовзі організм виснажився й він помер. У центрі села Середи він лежав близько трьох днів, потім його поховали.

У селищі Середи були незначні втрати, порівнюючи з іншими селами. Цьому сприяли як умови життя людей до Голодомору, так і органи місцевого самоврядування, а ще взаємодопомога людей у скрутну хвилину. Такими людьми були сім'я Ганни і Івана Жабровців. Під час Голодомору 1932–1933 років вони відкопали копець картоплі й роздавали найбільш нужденним.

Були люди, які не тільки не допомагали, а й готові були забрати останнє в своїх односельчан. У селі діяла так звана «червона мітла» – це була група людей, яким доручили забирати в жителів села останнє: картоплю, хліб і все їстівне. Люди ховали продукти, як могли, але вони однаково шукали й знаходили, забирали останнє, прирікаючи селян на голодну смерть. Село й досі пам'ятає їхні прізвища та імена.

У сільській бібліотеці с. Середи містяться відомості про те, що гора (знаходиться в с. Середах), яка й досі називається **Шпірдиною**, стала притулком після розкуркулення для діда Микити й баби Уляни, на яких по вуличному казали Шпірди. У них забрали все: хату, господарські будівлі, а не вислали з села на Північ тільки тому, що обоє були дуже старі. У цій горі вони вирили для себе землянку, але в роки голоду через нестачу їжі і від холоду вони обоє там померли.

У сільській бібліотеці містяться відомості про ще один спогад про Голодомор **Климчука Дмитра Логвиновича**. Він розповідав, що на тому місці, де зараз знаходиться пилорама, була хатинка, в якій жив чоловік Остап. Він був самотній, у роки голоду дуже бідував від нестачі їжі. Якось він побачив, що хтось закопав теля. Односельці говорили йому, що воно хворе

і його їсти не можна. Але почуття голоду було таким сильним, що він відкопав це теля і з'їв його. Невдовзі він помер [5].

А ось і ще один спогад **Омельченка Івана Васильовича**. Він розповідав, що йому на той час було 8 років. У сім'ї Омельченків було 5 дітей. Його батьки, Омельченко Василь і Омельченко Харитина, з усіх сил старались хоч якось нагодувати своїх дітей. Дівчата – Пекля і Одарка – збирали заячий щавель, лободу, приносили додому і мати варила з цього борщ. Була в них і корівка, але, зважаючи на те, що мало було кормів, молока давала мало. В менших дітей почали пухнути животи. Іван часто бачив, як плакала мати, крадькома витираючи сльози. Він згадував, що постійно хотілося їсти. Щоб втамувати голод, пили воду. На щастя, його сім'я пережила голод без втрат [5].

У нашій родині й досі передається розповідь моєї прапрабабусі **Степаниди Іванівни Климчук**. Вона розповідала, що роки 32–33 були дуже голодні. Всі в селі потерпали від голоду. В якій сім'ї була корова, то тій сім'ї було трохи легше. Але з часом через нестачу їжі люди почали різати корів. У родині Степаниди Іванівни тримались до останнього. Корівку не зарізали, тому в сім'ї було молоко. Не було з чого пекти хліб, тому збирали жолуді, борщ варили з кропиви, сушили голівки з конюшини і заливали їх молоком. А якось селом пішла чутка, що для тих, хто працює в колгоспі, на сім'ю дають по склянці муки. Прапрабабуся Степанида теж побігла за мукою, але обрала коротший шлях полями. Після дощу були калюжі й багато багна, у якому вона й застрягла. Знайшов її там чоловік Григорій Артемович [5].

Матвієнко Ольга Левківна про ті часи оповідала так: «Мені було тоді чотири роки але мій батько з матір'ю часто згадували ті страшні часи. Виживав, хто як міг. Ходили в поле, збирали колоски, потім мололи в жорнах і варили затерку. Весною збирали гнилу картоплю, м'яли її і пекли млинці. Ще рвали щавель, мати називала його горобюшкою, і варили з нього кашу. Хто мав корову, тому легше жилося, бо було молоко. Але багато хто зарізав корову, то їм жилося тяжко, ледь зводили кінці з кінцями. Було багато хворих, які ходили від хати до хати й просили їсти. Жили всі бідно. У нас дома була всього одна череп'яна миска, з якої їла вся родина. Страшно було жити, а ще страшніше було померти» [5].

Шомко Федосія Якимівна теж була свідком голоду. Ось так згадувала вона про нього: «У Голодомор збирали з конюшини квітки, сушили їх на сонці, а потім кидали в молоко. Молоко в нас було, бо корівку не забрали. Ходили потайки вночі на колгоспне поле, збирали колоски, товкли у ступі і їли. Не боялись, бо сильно їсти хотіли. Все повимокало тоді. Жито вилягло не дозрівши, ми його сушили, товкли у ступі й варили з молоком чи водою. Збирали кору дерев, жолуді, терли їх у жорнах і добавляли до хлібу» [5].

Данильчук Захар Павлович згадував так: «Батька мого і матір було виселено як куркулів у Сибір у 1929 році: батька в Архангельськ, а матір в Омськ. У 30-му році я втік з Сибіру і повернувся в село. Мене забрали до себе дядько Олександр і тітка Мар'я. Дітей у їх не було, обоє були в колгоспі, то й не сильно голодували. Варили борщ з шешевиці, тітка пекла перепічки і млинці з жолудів, які дядько перетирав на муку. У празник дядько діставав із

скрині кусок сала і тоненько різав на скибочки: старшим чуть більше, а мені трохи менше. Була і корівка. Тітка Мар'я була доброю, жаліла мене. Часто, щоб не бачив дядько, давала мені щось з їжі. Але їсти все одно сильно хотілось. Пас колгоспні коні, збирав колоски. Мені, як і дядьку, видавали стакан шешевиці. У середині 31-го вернулась з висілок мати, худюща, шкіра та й кості, почорніла від холоду, голоду й горя, бо голодна смерть забрала брата Іванка. Довго виходжувала її тітка Параска. Встала мати, коли у грудні повернувся батько. Тоді було дуже голодно. Брату Федору після операції потрібно було молоко, жири. Мати часто падала обездилена, голодна, почали пухнуть руки. Допомогли добрі люди, які батьку за роботу давали хто що міг: молоко, шешевицю, кусок хліба. Так і вижили» [5].

Зі знайденої інформації ми дізнаємось, що село Середи – одне з небагатьох сіл в районі, яке не зазнало значних втрат. Легше селяни перенесли цей голод тому, що головою села був милосердний та добрий чоловік. У селі Середи було багато сімей розкуркулено, а деяких навіть вислано у Сибір. Село пам'ятає ці чорні 1932–1933 роки і ніколи не забуде, яких втрат зазнало від голоду [5].

Висновок. Отже, Ємільчинський район зазнав великих втрат під час Голодомору 1932–1933 років. Були в районі й села, які не відчули масового голоду, а були й такі, що перетерпіли всю тяжкість цього злочину. Зі спогадів ми дізнаємось, що люди виживали, хто як міг. Кожний спогад чи свідчення про цю подію є цінною пам'яткою, адже це і є історія нашого народу. В тяжких муках жили люди у 1932–1933 роках, адже вижити без нічого було неможливо. Потрібно пам'ятати про цю трагедію, адже люди бояться повтору тих страшних років.

У результаті дослідження загальної ситуації штучного Голодомору 1932–1933 років на території Ємільчинського району, зокрема Середівського старостинського округу, можна зробити висновок, що кожне село постраждало від голоду. Через цю трагедію загинули тисячі селян, голод був штучно створений і не мав ніякого відношення до неврожайного 1932 року. Підтвердженням цього є визнання Голодомору 1932–1933 років на міжнародному рівні 19 країнами світу та Україною, геноцидом українського народу [6]. Кожний спогад чи свідчення про цю подію є цінною пам'яткою, адже це і є історія нашої держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Голод 1932–1933 рр. в Ємільчинському районі / Слюсарев В. А., Ващук О. В., Васьківська Н. М. та ін. Новоград-Волинський, 2008. С. 8–107.
2. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Житомир, 2005. 1116 с.
3. Лавринович М. І., Махорін Г. Л. Історія рідного краю. Житомир : Житомир. ОІППО, 2008. 104 с.
4. Костюшенко В. А. Ємільчинщина : істор. нарис.
5. Ляшук Н. І. Спогади очевидців 1932–1933 рр. с. Середи : архів. матеріали Ємільчин. центр. б-ки, Ємільчин. селищ. ради.

6. Визнання Голодомору актом геноциду в світі. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/vyznannia-v-sviti-holodomoru-aktom-henotsydu/>.